

AGRÁRREFORM ÉS KOLONIZÁCIÓ A KIRÁLYI JUGOSZLÁVIÁBAN

Az első világháborút követően a kelet-európai országok zömében a társadalmi feszültségeket okozó agrárkérdés rendezése érdekében az állam beavatkozott a tulajdonviszonyokba. Nem volt ez másképpen a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban sem, itt azonban nemcsak a tulajdonviszonyokon kellett változtatni, hanem számos feudális eredetű intézményt meg kellett szüntetni. Az agrárrendezést nehezítette, hogy a több korábbi állam részeiből létrejött délszláv állam szinte mindegyik területén más jellegű problémával kellett szembenézni. A regionális különbségek azonban nemcsak a birtokszerkezetben és a parasztok jogállásában jelentkeztek, hanem az egyes vidékek népességeltartó képességében is. A mindenkori kormánynak tehát oda kellett hatnia, hogy olyan agrárviszonyok jöjjenek létre, amelyek minden országrészben elősegítik az emberek megélhetését.

Az agrárreform jogi rendezése

Az agrárreform és a kolonizáció rendezése szinte az egész királyi korszakon végighúzódtott.¹ Nem sokkal az egyesülés után, 1919. január 6-án Sándor régensherceg kiáltványában kifejezésre juttatta, azt akarja, hogy azonnal induljon meg az agrárkérdés igazságos rendezése, vagyis a jobbágy- és a nagybirtokrendszer eltörlése. A földet – igazságos kárpótlás mellett – a szegényparasztok között fel kell osztani. „Minden szerb, horvát, szlovén gazda lesz a földjén. Szabad államunkban csak szabad földtulajdonosok lehetnek, és azok is lesznek.” A kérdés rendezése érdekében Sándor megbízta a kormányt, hogy hozzon létre egy bizottságot.²

Alig néhány héttel a régens kiáltványa után, 1919. február 25-én kelt a kormány határozata, az ún. „Előzetes rendelkezések az agrárreform előkészítéséhez”. A rendelkezések eltörlték a kmetviszonyokat Bosznia-Hercegovinában, Montenegró és Szerbia új területein, vagyis a parasztok jogi függését a földesuraiktól, a kmetek földjük tulajdonosai lettek, az agákat kártérítés illeti meg (ennek mértékéről és a felmerülő egyéb problémákról külön törvények fognak intézkedni). Az előző rendelkezéshez hasonlóan Dalmáciában, Isztriában és az ország egyéb területein is megszüntették a parasztok fennálló jogi függését a földesuraktól, vagyis a kolonátust és az ehhez hasonló intézményeket. A kormányhatározat rendelkezett a nagybirtokok kisajátításáról (mindenekelőtt ezeket a területeket kívánták a szegényparasztoknak, a hadirokkantaknak, -özvegyeknek és árváknak felosztani). Nagybirtoknak számítottak a hitbizományok (fideicommissumok), a 100–500 hektár feletti megművelt területek,³ a 100–500 hektár közötti birtokok, amelyeket egyetlen személynek adtak bérbe. Ezek kárpótlásáról törvény intézkedik majd. Kárpótlás nélkül kisajátítják a Habsburg-dinasztia és a háborúban Szerbiával szemben álló uralkodócsaládok tagjainak földjeit, valamint azokat a birtokokat, amelyeket tulajdonosaik valamikor a Habsburgoktól kaptak. A kisajátított területeket egyből felosztják, de amíg a végleges tulajdonba adásra nem kerül sor, az állam bérletbe adja ezeket a területeket. A nagyobb erdőbirtokok kárpótlás mellett állami kézbe kerülnek. Az agrárreform végrehajtására a szociális minisztérium felügyelete alatt külön szervezet alakul. Végezetül a kormányhatározat kimondta, hogy az említett rendelkezések nem érvényesek az 1912 előtt Szerbiához tartozó terü-

leteken.⁴ Az „Előzetes rendelkezések” pontjait végül a Vid-napi alkotmányban erősítették meg. Az alkotmány 38–43. cikkelye törvényesíti a fideicommissumok felszámolását, az erdőkomplexumok állami kézbe vételét, a feudális viszonyok megszüntetését, a nagybirtokok kisajátítását, valamint kimondja, hogy törvény határozza majd meg a földbirtok-nagyság maximumát.⁵

Az agrárreform során megfogalmazott célok az Előzetes rendelkezéseken túl több területen további szabályozást igényeltek. A feudális maradványok megszüntetése során Bosznia-Hercegovinában a kmetrendszer felszámolása érdekében 1919 júliusában egy kormányrendelet nyomán megkezdődött a kmetek és földjeik összeírása. A rendelet egyben megtiltotta, hogy az 1918. évre járó adókat (hak) a parasztok kifizessék. A kárpótlást az állam vállalta magára (miként az Előzetes rendelkezésekben is szerepelt). 1920-ban a tartományi kormány megtiltotta, hogy a bégek eladják földjük azon részeit, amelyeket nem maguk művelnek meg. 1921. május 12-én – állami kárpótlással – végleg megszüntettek minden korábbi szolgáltatást. A kmetviszonyokból adódó kollektív földtulajdonlást pedig 1928 végén szüntették meg.⁶ Az akkoriban Dél-Szerbiának nevezett területeken, Koszovóban és Macedóniában, illetve Montenegróban az Előzetes rendelkezések után az 1920. február 12-i, a földbirtokok kisajátításáról szólórendelet, majd a rendelet főbb pontjait megerősítő 1921. évi törvény hatálytalánította a feudális eredetű függőségi viszonyokat és szolgáltatásokat.⁷

Bosznia-Hercegovinán kívül Dalmáciában maradtak fenn feudális köztársaságok. A dalmáciai helyzetet bonyolította, hogy a rapallói szerződés aláírásáig (1920. november 12.) nem volt rendezett a terület hovatartozása. A területet ellenőrző amerikai parancsnok nem engedélyezte az Előzetes rendelkezések végrehajtásának megkezdését. A rapallói szerződés után sem rendeződött az egykori földbirtokosok és parasztok közötti viszony, ezért 1922-ben az állam magára vállalta a korábbi kötelezettségek megfizetését. 1925-ben a jugoszláv kormány a nettunói szerződésben törvényesnek ismerte el az olasz állampolgárok feudális eredetű jogait. A nem olasz, a jugoszláv állampolgárokra vonatkozóan 1930. október 19-én hoztak törvényt, amely véglegesen megszüntette a kmet- és a kolonátusi rendszert, illetve az egyéb bérleti viszonyokat Dalmáciában és az adriai szigeteken.⁸

A nagybirtokrendszer felszámolása érdekében pontosan meg kellett állapítani az agrárreform hatálya alá eső birtokok nagyságát, valamint ki kellett jelölni azokat a területeket, amelyeket az agrárreform kedvezményezetteinek juttatnak (bérbe). Ez a folyamat 1919–1931/33-ig tartott, számos rendelet és néhány törvény született ez idő alatt, amelyek meghatározták, mely területekre terjed ki a földreform, és mely területeket sajátítják ki. Számos tényező befolyásolta a rendelet- és törvényalkotást: a politikai pártok, a birtokosok érdekérvényesítő képessége, illetve a politikai helyzet. 1919-től végül is 1931-ig tartott, míg az ideiglenes rendezést végül felváltotta a végleges törvény.

Az Előzetes rendelkezések csak nagy vonalakban határozták meg a földreform kedvezményezettjeinek – korabeli szóhasználattal alanyainak – körét. A feudális viszonyok között élőkön (kmetek, čifčiják stb.) kívül föld illette meg azokat a földműveseket, akiknek vagy egyáltalán nem volt földjük, vagy nem volt elegendő földjük (elégségesnek azt a földmennyiséget jelölték meg a rendelkezések, amelyet családjával együtt meg tud művelni a paraszt). Ezeket az egyéneket a nagybirtokokból és az állami földekből kívánták kielégíteni. Rajtuk kívül az állam is a földreform kedvezményezettjei közé tartozott az erdőkomplexumok állami tulajdonba vétele révén.⁹

1919 februárjában az agrárreform-ügyi miniszter rendelete határozta meg először, kit tekintenek az agrárreform kedvezményezettjeinek, s mekkora földterületet birtokolhat egy család. A kedvezményezettek közé tartoztak, akik föld nélküli földművesként mások birtokain dolgoztak, és azok a családok, amelyek ötfősek, illetve annál kisebbek, és nyolc hektárnál kevesebb földjük volt. Jogosultak földre azok a 6–10 fős családok, amelyek 10 hektárnál kevesebb földdel rendelkeztek, és a tíz főnél nagyobb létszámú családok, amelyek családtagonként nem rendelkeztek egyhektárnyi területtel. A falusi kézművesek 1922 után váltak jogosulttá föld bérlésére. A déli területeken: Macedóniában, Koszovóban az 1920. szeptember 24-i rendelet szabályozta, kik jogosultak földre. Eltérően az északi területektől: a Vajdaságtól, Horvát-Szlovónországtól és Szlovéniától, a falusi kézművesek, akik egyébként is foglalkoztak földműveléssel, szintén földhöz juthattak. A rendeletben megfogalmazódtak a kolonizáció szempontjai: a déli területen minden földművelésből élő jugoszláv állampolgár szerezhetett földet, egy család általában öt hektárra volt jogosult.

Az agrárrendezést lezáró törvények 1931–1933-ban alapjában véve az 1919–1920-ban meghozott rendeletek előírásait ismételték meg, s így ezek alapján megkezdődhetett az agrárreform végrehajtása azokon a területeken is, amelyeken valamilyen okból kifolyólag késedelmet szenvedett (Dalmácia, déli területek, Bosznia-Hercegovina). Külön törvények és rendeletek vonatkoztak a Szerbia és Montenegró felszabadító háborúiban 1875–1918 között önkéntesként harcolók, illetve a kolonizációban részt vevők földhöz jutásának módjairól. A harcokban részt vett önkéntesek, miként ezt a szerb kormány több ízben megígérte, 1919 után ingyen öt hektár földhöz juthattak (ezt 1928-ban egy törvény ismét megerősítette).¹⁰

A kedvezményezettek földhöz juttatásának biztosítása érdekében az Előzetes rendelkezéseket követően egy 1919. július 21-i rendelet keretében megtiltották a nagybirtokok eladását. A rendelet, amely 1922. május 20-án törvényerőre emelkedett, s az ország egész területére vonatkozott, leglényegesebb részeként meghatározta, mely birtokok számítanak nagybirtoknak. A földbirtok-nagyság maximuma az ország területén a föld minőségétől és a földet igénylők számától függően változó volt. Dalmáciában, Hercegovinában az 50 hektár feletti megművelt vagy a 100 hektár feletti területek számítottak nagybirtoknak, Szlovéniában (a Muravidéket kivéve), Horvátország egy részén (Varazsdin, Lika, megyék) a 75 hektár megművelt vagy az összesen 200 hektár feletti birtokok, Horvátország más részein (mint például Zágráb megye egy része) és Montenegróban pedig a 100 hektár megművelt és az összesen 300 hektár feletti birtokok. Horvátország egyéb vidékein (Zágráb megye más részei, Bjelovar-Križevac megye), valamint Boszniában a 150 hektár megművelt és az összesen 400 hektárnál nagyobb földek, Szlavónia Pozsega megyei területein, valamint Bosznia egyes vidékein (Banja Luka, Novi Prijedor kerületeiben) a 200 hektár megművelt vagy a 400 hektár feletti birtokok kerültek a nagybirtok kategóriájába. A Szerémségben, Bácskában, Bánátban, Baranyában, valamint Szerbia ún. új területein a megművelt terület nagysága 300 hektár, az összes birtoké 500 hektár lehetett. A birtoknagyság meghatározásánál az egy magán- vagy jogi személy tulajdonában lévő terület nagyságát vették figyelembe, függetlenül attól, hogy a tulajdon hány részben és hány vidéken terült el.¹¹

1920. február 11-én az agrárreformért felelős miniszter a nagybirtokokat rendeletileg állami felügyelet alá helyezte. Július folyamán pedig megalakultak azok a bizottságok, amelyek a birtokok revízióját végrehajtották. Ezzel egy időben azon magyar és német állampolgárok birtokait, akik 1918-tól kezdve nem éltek a délszláv államban, egészében kisajátították és földbérletbe adták. Többször megszigorították,

mekkora területet köteles a nagybirtokos családjával megművelni (ha nem teszi, a birtok az agrárreform hatálya alá kerül). 1920. szeptember 3-án – miután kiderült, az egy évre szóló földbérlet gazdasági szempontból nem racionális – a miniszter úgy rendelkezett, hogy a bérleti viszony időtartama ezentúl négy év lesz, a bérlőknek és az államnak minden négy évben újabb megállapodást kell kötniük.¹²

A földbirtokok maximumát még két újabb törvényben szabályozták: 1925-ben (ekkor azt is engedélyezték, hogy földeket bérbé lehessen adni), illetve 1931-ben, az ún. Az agrárreform megszüntetése a nagybirtokokon nevű törvényben. Utóbbit 1933. június 24-én módosították. A törvény 87–521 katasztrális holdban maximálta a megművelt földterületek nagyságát, eltérő mértékben az ország területén.¹³

Hasonlóan összetett problémát jelentett a kárpótlás kérdése. Az Előzetes rendelkezések meghatározták, kiket nem illet kárpótlás, de a többi területért a bérlő – és bizonyos esetekben az állam – bérleti díjat, kárpótlást volt köteles fizetni. Az ország eltérő viszonyaiból adódóan különbözőképpen rendezték a kárpótlás ügyét. Az 1919–1921-ben hozott rendeleteket 1928–1933 között újabbak váltották fel, ezekben az állam részben nagyobb összegű kárpótlást helyezett kilátásba, részben pedig újabb évtizedekre kitolta a kárpótlás végleges befejezését, egyes területeken akár az 1970-as évek közepéig. Dalmáciában csak 1930-ban teremődtek meg a kárpótlás szabályozásának jogi feltételei, Dél-Szerbiában pedig még ennél is később, 1931–1933-ban kezdődött meg az állami kárpótlás.

A minisztertanács 1919. április 10-i rendelete szerint az északi területeken a bérlőknek a kataszteri jövedelem ötszörösét kell fizetnie, ebből négyötödnyi rész illeti meg a tulajdonost (a többi az államot költségei fedezésére). Az 1920. szeptember 3-i rendelet – melynek nyomán az éves bérletet a négyéves bérlet váltotta fel – a bérlet a szántók kataszteri jövedelmének nyolcszorosát, a rétek és legelők esetében tízszeresét írta elő kárpótlásul. A kárpótlási összeg háromnegyedét a nagybirtokosnak, negyedét pedig az államnak kellett fizetni. A bérlőknek a bérleti díjat előre, egy összegben kellett kifizetnie, emellett még 30 koronát katasztrális holdanként.¹⁴ 1931–1933 után az északi vidékeken úgy határozták meg a kárpótlás összegét, hogy az 1914 előtti, dinárba átszámított kataszteri jövedelmet megszorozták (az első osztályú földekét 160-nal, a rosszabb minőségűét ennek kevesebb százalékával), ez képezte az egységnyi föld (kataszteri hold) után fizetendő összeget. A korábbi földtulajdonos részletekben kapta a kártalanítást, állami garancia mellett. A fizetést 30 évre írták elő.¹⁵

Egyes területeken a föld- és korábbi függőségi viszonyokból következően egyéb rendelkezéseket is kellett hozni. Az újonnan megszerzett déli vidékeken 1919-ben a parasztek fizettek kárpótlást a földbirtokosoknak (igaz, az agrárreform-miniszter rendelete értelmében kevesebbet, mint korábban a szolgáltatások és a bérlet nagysága volt). 1920-ban az állam vállalta, hogy a parasztek által fizetett bérleti díj mellett 30 éven át kárpótlást fizet az öt hektáron felüli csiftlik-birtok tulajdonosainak (300 millió dinárt, 5%-os éves részletekben). 1939-ig a földművelésügyi miniszter expozéja szerint 48,5 millió dinárt fizettek ki közel ötezer egykori birtokosnak.¹⁶

Bosznia-Hercegovinában 1920–1921-ben határozták meg, mekkora összegre tarthatnak igényt a földbirtokos bégek a kárpótlás végleges nagyságának megállapításáig, illetve mely földek használatára jogosultak a kmetek. Az állam kezdetben a kataszteri jövedelem kétszeresét fizette a földek egy része után. A rendkívül bonyolult rendszerben a korábban valamilyen szerződéses formában megművelt földekért a parasztnak kellett bérletet fizetniük, méghozzá a forgalmi érték alapján (sok visszaélésre adott alkalmat az elhúzódo rendezés, az írni nem tudó parasztek sok helyen

1919 után számukra előnytelen, határozott idejű, tíz évre szóló szerződéseket kötöttek, s így fizetniük kellett). A végleges rendezésre közel egy évtizedet kellett várni, 1928. december 6-án kelt a bégek földjéről szóló törvény. Ebben az állam vállalta magára a kárpótlást, ezúttal már a kataszteri jövedelem négszeresét fizetve.¹⁷

A kolonizáció megszervezése

Az agrárreform céljainak megvalósítása – különösképpen a parasztok földhöz juttatása – érdekében, és azért, hogy egyes tájakon ne legyenek megműveletlen területek, szükség volt a belső migráció, a munkaerő-vándorlás, a kolonizáció megszervezésére. A gazdasági célokon kívül nemzeti szempontok is szerepet játszottak a kolonizáció megindításában. Az ország számos részén a délszláv elem kisebbségben volt, és a politikai vezető réteg az etnikai arculat átrajzolását remélte a betelepítésektől. Ráadásul a kolonizáció gazdasági szempontjaiból adódóan is olyan régiók voltak a szervezett népeségmozgás célállomásai, amelyek addig sohasem voltak szerb többségűek (Vajdaság), vagy pedig az évszázadok során meggyengült és megszűnt a szerb jelenlét és többség (Koszovó).¹⁸

Az első jelentősebb agrárrendeletben, az Előzetes rendelkezésekben nem szerepel külön a kolonizáció, de – ismerve a szerb kormány korábbi terveit, illetve a rendelkezések azon cikkelyeit, amelyek a nagybirtokok felosztásával földek adását helyezték kilátásba egyes társadalmi csoportoknak – minden bizonnyal már 1918–1919-ben tervezték az állami eszközökkel és segítséggel végrehajtott belső migrációt. A kolonizáció megindulásához lökést adott, hogy 1919 végén a szerb–horvát–szlovén kormány rendeletet hozott az önkéntesek jogairól, s ebben teljesítette a szerb kormány világháború alatti ígéreteit: ingyenesen földhöz juttatta az önkénteseket (3–5 hektár járt nekik, de csak azok kaphattak földet, akik valóban megművelik). Emellett a kormány úgy döntött, hogy a kolonizáció során az önkénteseket elsőbbség illeti meg. 1920. február 12-én pedig egy újabb rendelet révén megteremtették a kolonizáció jogi alapjait. Az említett rendelet lehetővé tette a nagybirtokok részleges kisajátítását és felhasználását közcélokra, többek között a kolonizációra. A kisajátítást és a földek parcellázását az agrárreform-ügyi minisztérium feladatául szabta a rendelet, s hamarosan létre is jöttek a rendelet előírásainak megfelelően a föld elosztását intéző helyi szervezetek, bizottságok.¹⁹ 1918-tól kezdődően sokan jutottak földhöz saját vidéküket elhagyva, és nemcsak a harcokban részt vett önkéntesek, hanem mások, földre vágyó parasztok is útra keltek. A törvénykezési munkálatok során a telepések négy kategóriáját különböztették meg, és eltérő előírások vonatkoztak rájuk.²⁰

Két vidékre indult meg nagyobb vándorlás: Dél-Szerbiába (Koszovóba és Macedóniába), illetve az újonnan megszerzett Vajdaságba. A koszovói telepítést a szerb kormány már nem sokkal a Balkán-háborúk után tervezte, 1914 tavaszán két rendeletet hozott arról, hogy megkezdji a kolonizációt a szabad állami földeken és legelőkön, valamint a megműveletlen földeken. 1918 után spontán módon megindult a betelepülés. 1919 végén a kormány rendeletet alkotott az önkéntesek jogairól, amely természetesen az ország egészére vonatkozott, s ebben teljesítette a szerb kormány világháború alatt tett ígéreteit: ingyenesen földhöz juttatta az önkénteseket. A betelepülők életének megszervezése érdekében az agrárreform-ügyi minisztérium 1920. szeptember 24-én rendeletet hozott a déli vidékek betelepítéséről, s ebben meghatározta mind a telepések, mind az állam jogait és kötelességeit. A rendelet 1931. június 11-ig volt érvényben, ekkor új rendelkezés született: a déli területek kolonizációjáról

szóló törvény (kiegészítése 1931. december 5-én, illetve 1933. június 24-én), amely szellemében és előírásaiban a korábbiakat ismételte meg.

A rendelkezések értelmében földhöz juthattak az ország bármely pontjáról érkező szegény földművelők, az önkéntesek (az ő előjogaikról több rendelet és törvény rendelkezett), a határ menti területek hivatalnokai családjuk eltartásának megkönnyítésére, és olyanok, akik saját erőből vettek valamennyi, de a törvényes maximumnál kevesebb földet, valamint 1931 után az agrárreform helyi kedvezményezettjei. A kolonizáció céljaira a szabad állami földeket és legelőket, azokat a községi földeket, amelyek nagysága meghaladta a község igényeit, a megműveletlen és a tulajdonosaik által elhagyott, illetve nem művelt területeket, valamint 1931 után a törvényben megszabott földmaximumot meghaladó területeket jelölték ki. A dél-szerbiai kolonizáció megszervezését az agrárminisztérium felügyelete alatt álló, hosszú nevű hatóság végezte Skopjében (A Déli Vidékek Agrárreformjának Legfelső Ügynöksége), a földek kiutalását pedig a járási bizottságok intézték. A családfők a rendelkezés értelmében öt hektár földet kaphattak, emellett minden, a családban élő nős férfi négy hektárt, a nőtlenek pedig 16–21 év között két hektárt, 21 év felett három hektárt. A 16 év alatti fiúknak, a hajadonoknak és az özvegyeknek egy hektár föld járt. A telepesek először bérbe kapták a földet – a bérlet kifizetését az állam állta –, s tíz év után válhattak földjeik teljes jogú tulajdonosaivá. A telepesek számos előnyt élveztek, a legfontosabb, hogy a kormány 1920 után gondoskodott a telepes családok ingyenes vasúti utazásáról, illetve vagyontárgyaik és állataik ingyenes szállításáról. A telepesek olcsóbban kaphattak fát és más építőanyagot, illetve sok ezer család számára az állam épített házat. Emellett tíz évig mentesültek az állami, bánsági és községi adók fizetése alól. A telepesek új községüknek egyenlő jogú tagjai lettek, ugyanúgy használhatták a községi legelőket és erdőket, mint az ott lakók. A telepeseknek vállalniuk kellett, hogy maguk művelik meg a kapott földet, bérbe nem adhatták.²¹

Eltérően az ország déli részétől, ahol jelentős nagyságú állami, valamint megműveletlen földek álltak rendelkezésre, az északi vidékeken – Horvátországban, Szlavóniában, a Bácskában, a Bánságban, a Szerémségben, Szlovéniában és Dalmáciában – a kolonizáció csak a nagybirtokok kisajátítása után indulhatott meg. A területre vonatkozó egységes rendelkezés megalkotására azonban 1925-ig kellett várni, mikor is február 25-én megjelent az északi vidékek további kolonizációjáról szóló rendelet. Ez persze nem jelentette azt, hogy addig ne folyt volna kolonizáció (az első telepesek már 1919 tavaszán megjelentek a nagybirtokokon), vagy a horvátországi vezetők ne tervezték volna a kolonizációt. 1919 júniusában a horvát bán értesítette a megyéket, hogy a túlnépesedett területekről olyan családokat készül áttelepíteni Szlavóniába, amelyek más módon nem juthatnak földhöz.²²

A kolonizáció az északi területeken az önkéntesek jogairól, a nagybirtokok kisajátításáról és az agrárreform kedvezményezettjeiről szóló törvények és rendeletek alapján folyt. Az 1920. februári rendelet megengedte, hogy a kolonizáció érdekében felhasználják a nagybirtokok kisajátított részeit. A telepesek évente ideiglenes hasznóbérletet fizettek, illetve kárpótlást a korábbi birtokosnak az épületekért és a berendezésekért. Egy 1920. augusztus 27-i miniszteri rendelet pedig lehetővé tette, hogy az önkéntesek egy része ne csak az állandó lakóhelyén, hanem máshol is földbérlethez juthasson. (Ebben az esetben az állam állta a költözés költségeit.) A néhány hét múlva megjelent újabb miniszteri határozat pedig valamennyi önkéntesre kiterjesztette az augusztusi rendelet hatályát.²³

Hasonlóan a déli területekhez, az északi részek kolonizációjáról is született külön rendelkezés. Különösebb új szabályozást nem vezetett be, inkább a kolonizáció felgyorsítása, hatékonyabbá tétele lehetett a miniszter szándéka az új utasítással. Az 1925. február 25-i rendelet megerősíti a kolonizáció folytatását, konkretizálja a minisztérium és az agrárhatóságok feladatait a végrehajtás során (meg kell teremteni az önkéntesekről szóló törvények alapján a betelepítés és földhöz juttatás feltételeit, az autokolonisták az agrárreform helyi kedvezményezettjeihez hasonló elbírálásra jogosultak, a helyi, megyei agrárbizottságoknak el kell fogadniuk a letelepedési kérelmeket és gondoskodniuk kell megfelelő föld kijelöléséről). Ugyanebben az évben április 29-én a déli területek mintájára a minisztérium megszabta a telepesek kötelezettségeit is: meg kell művelniük földjüket, a megadott határidőn belül fel kell építeniük házukat, valamint az északi területeken a telepesek kötelesek fizetni a bérletet, valamint az állami és helyi adókat.²⁴

Bosznia-Hercegovinában is részben spontán módon indult meg a kolonizáció, a még a Monarchia idején hozott 1880. évi szabályozás alapján. Az 1918 után megindult betelepédést a későbbi rendelkezések legalizálták. A külön erre a területre vonatkozó első rendelet 1924-ben született meg (alapját az 1880-as jelentette). Ennek első cikkelye kimondja, hogy az állami földeket fel lehet használni a betelepítés céljaira. A földeket a rendelet értelmében a telepesek tíz évre bérletbe vették, s utána lett a tulajdonuk. A boszniai kolonizáció sajátos problémáját jelentette az erdőbirtokok igénybevételének lehetősége. Az 1930. évi erdőkről szóló törvény megtiltotta, de 1933-ban egy újabb rendelet, majd a költségvetési törvény a föld iránt jelentkező igényekre való tekintettel ismét engedélyezte az erdők felhasználását.²⁵

Az agrárreform eredményei és következményei

Az agrárreform és kolonizáció eredményeit nehéz egyértelműen megvonni, számszerűsíteni. A rendelkezésre álló adatok, a végrehajtásért felelős hivatalok jelentései, miniszteri expozék és az újabb, 1945-ben kezdődő agrárreform előtt készített összefoglalások – ha nem is mutatnak teljesen eltérő képet – számszerű adataikban nem minden esetben egyeznek. Talán nem tévedünk nagyot, ha a lebonyolított jogügyletek nyomán úgy véljük, a családtagokat is beszámítva az ország lakosságának negyedét érintette közvetlenül az agrárreform, s így joggal mondható, az agrárreform és kolonizáció volt a korszak legnagyobb társadalom-átalakító intézkedése. Legalább 550–600 ezer családfő juthatott földtulajdonhoz (vagy új birtokhoz, vagy korábban valamilyen függőségi viszonyban megművelt földjeihez). A legtöbben Bosznia-Hercegovinában, vagy 165 ezren, a Vajdaságban 120 ezren, Horvátországban 100 ezren, Dalmáciában 100 ezren, Dél-Szerbiában 50 ezren, Szlovéniában 20 ezren. A korszakban fokozatosan növekvő nagyságú, 11–14,5 millió hektárnyi megművelt területből 2–2,2 millió hektár cserélt gazdát. A legnagyobb kiterjedésű földterületet, 1200 ezer hektárt, Bosznia-Hercegovinában osztották ki, Dél-Szerbiában 400 ezret, a Bácskában és Bánátban 230 ezret, Horvát-Szlávnországbán (a Szerémséggel együtt) 140 ezret, Dalmáciában 60 ezret, Szlovéniában 20 ezret. Az agrárreform egyik legfontosabb megvalósult célja a korábbi feudális eredetű kötöttségek felszámolása. A reform során mintegy 178–193 ezer család kötöttsége szűnt meg, és jutott az általa megművelt földbirtokhoz (ebből 100–110 ezer Bosznia-Hercegovinában, 40–45 ezer Dalmáciában, 38 ezer Koszovóban, Macedóniában és Montenegróban).²⁶

Az agrárreform végső soron a nagybirtok megszüntetését is célul tűzte ki. A törvények és rendeletek az ország egyes területein különböző földbirtok-maximumot határoztak meg. Számos szempontot – közte politikaiakat is a választások előtt – vettek figyelembe a birtoknagyság maximumának meghatározásakor, és végül a nagybirtoknak számító földek nem tették ki a mezőgazdasági területek 10%-át sem. Gyakorlatilag csak az északi területeken voltak nagybirtoknak tekintett földtulajdonok. 1929 végéig hivatalosan 807 nagybirtokot tartottak számon, 1243 ezer hektárnyi terület képezte a nagybirtokok részét (ebből 37,7%-nyi, 469,5 ezer hektár volt megművelt terület, a többi erdő és legelő), ennek negyedét sajátították ki 1929 végéig. A megművelt területeknek azonban több mint a felét kisajátították. Mindösszesen 929,7 ezer hektárt, ebből 247,6 ezer hektár megművelt földet hagytak meg a nagybirtokosoknak. (Ennek egy részét maguk a tulajdonosok adhatták el 1925 után a fakultatív eladás során.) A legnagyobb arányú kisajátítás a Duna bánságban, vagyis a Vajdaságban volt: az összes nagybirtoknak számító föld 34,9%-át államosították, Horvátországban, Szlavóniában és a Szerémségben pedig 21–23%-át, Szlovéniában 7,5%-át.²⁷ A kisajátítások 1929 után is folytatódtak, de nagy valószínűséggel alig több mint a harmadát sajátították ki azoknak a területeknek, amelyek a rendelkezések szerint meghaladták a birtokmaximumot. A jobb adottságú vajdasági területek e tekintetben is kivételt képeztek, a Bácskában például 1939-ig a nagybirtokok területének 53,2%-át vették el.²⁸

Az agrárreform céljai között szerepelt az államnemzethez tartozók gazdasági megerősítése, s ennek megvalósítása több tekintetben hátrányosan érintette a nemzeti kisebbségeket. A korábbi tulajdonlasi szerkezet következtében a kisajátításra ítélt nagybirtokok zömmel a nemzeti kisebbségekhez tartozók kezében volt. Az északi területeken a 396 magánbirtok tulajdonosa közül 310 nem délszláv nemzetiségű volt (közte 142 német, 126 magyar, 10 olasz 8 cseh, 4 román és néhány egyéb).²⁹ A reform hatálya alá eső birtokok jelentős része a mezőgazdasági szempontból kedvező területeken a magyarok és németek kezében volt. A Bácskában például a reform hatálya alá került magánbirtokoknak 48,6%-a volt magyar, 21,7%-a német, 7,8%-a zsidó tulajdonban, és mindössze 7,8%-a szerb, illetve 6,6%-a horvátban.³⁰ A Bánátban pedig 1919-ben a 200 hold feletti birtokok 73,4%-a volt magyar, 11,2%-a zsidó, 6,9%-a német kézen, és mindössze 5,4%-a szerb, illetve 2,7%-a horvát tulajdonos birtokában.³¹

Ugyanakkor a kisebbségekhez tartozó szegényparasztok 1918 után egy ideig nem is igényelhettek földet, arra való hivatkozással, hogy még nem zárult le az opció lehetősége, majd pedig maguk a kisebbségek tagjai nem látták értelmét, hogy föld iránti kérvénnyel forduljanak az illetékes hatóságokhoz.³² A rendeletekben és törvényekben nem szerepelt ugyan nemzeti szempontból diszkriminatív passzus, de a végrehajtás során a helyi bizottságok határozottan érvényesítették, hogy csak az államnemzethez tartozók juthassanak földhöz. Nem szláv nemzetiségű paraszt szinte nem is kapott földet (még a románok sem jártak jobban, annak ellenére, hogy a kisantanton belül a délszláv és a román állam egymás szövetségesei voltak, és az államközi tárgyalásokon gyakran szóba került a nemzeti kisebbségek helyzete). Jelentős számú szegényparaszt réteg pedig volt a nem az államnemzethez tartozók között is. A Bácskában az 57 631 szegényparaszt 41,4%-a magyar, 18,2%-a német volt (22,7%-a szerb, 9,8%-a horvát, illetve bunyevác).³³ A Bánátban pedig a magyar parasztság legalább 60%-a jogosult lett volna a földre.³⁴

A kolonizáció során mintegy 58–63 ezer család költözött új helyre (összességében 290–330 ezer fő). Az északi területekre 27–29 ezer család érkezett (a zöme a

Vajdaságba, míg kb. ötezer Szlavóniába), a déliekre pedig az egyes jelentések alapján 17–20 ezer (összesen 80–90 ezer fő, kétharmad részben Koszovóba és egyharmad részben Macedóniába), Bosznia-Hercegovinába pedig közel 14 ezer (innen azonban elvándorlás is volt). Eltérően az északi területektől, ahol az önkéntesek száma meghaladta a telepesek egyéb kategóriáját (arányát tekintve: 2:1), Dél-Szerbiában az önkéntesek csak kis hányadát képezték a telepeseknek.

Minden kétséget kizáróan a szerb nemzet tagjai vettek részt legnagyobb számban és arányban a kolonizációban. A más területekre áttelepülők zöme a dinári vidékről indult, és mozgásának két főiránya volt: dél, Macedónia, Koszovó és Metohia, illetve észak, a Vajdaság és Szlavónia. A rendelkezésre álló adatok szerint 44 187 szerb család jutott földhöz a kolonizáció során (15 772 Dél-Szerbiában, 23 225 a Vajdaságban és 5190 Szlavóniában). Mintegy 220 ezer szerb nemzetiségű embert érintett a kolonizáció (ha a családokat átlagban ötfősnek tekintjük). 535 új települést hoztak létre (330-at Macedóniában, Koszovóban és Metohiában, 130-at a Vajdaságban és 75-öt Szlavóniában).³⁵

A kolonizáció jelentőségét a nemzeti szempont mellett a kortársak abban látták, hogy a nagy nehézségek ellenére a déli területeken jelentős civilizatórikus tevékenység kezdődött. Reményeket tápláltak, hogy Koszovóban megteremtődnek a normális paraszti élet feltételei, és a szerbek ismét otthonra találnak a szerbség bölcsőjében. Az újonnan létrejött települések hozzájárultak ahhoz, hogy sűrűbbé váljon a településhálózat, a telepesek számára kutakat, utakat, iskolákat és templomokat építettek. A körülményekből adódóan jóval többet is fordított az állam a déli kolonizációra, mint az északra. Az életkörülmények megteremtésére fordított költségek egy telepesre vetítve háromszor–négyyszer magasabbak voltak délen.³⁶

Gazdasági szempontból az agrárreformnak számos negatív következménye volt. A hosszú átmeneti időszak, a maga bizonytalanságaival, rendezetlen tulajdonviszonyaival, negatívan hatott a termelőmunkára. A parasztok nem végezték el kellő buzgalommal – mivel nem látták előre, vajon lesz-e a munkájuknak értelme – a nehéz, de szükséges munkálatokat (például mélyszántás, trágyázás). Az új tulajdonosok gyakran mindenféle mezőgazdasági eszköz nélkül vagy nem megfelelő felszereltséggel kezdtek a gazdálkodáshoz. A főbb mezőgazdasági növények hozamai csökkentek.³⁷ A nagybirtokok számának apadásával csökkent a munkák során felhasznált állati erő, a gépesítés amúgy is igen alacsony fokon állt. Egyes területeken a legelők felosztása miatt csökkent az állatállomány.³⁸ A tulajdonviszonyok rendezésének befejeződéséig a meliorációs munkálatok is megakadtak. Emellett nem volt rendezett a hitelfelvétel lehetősége sem, a sok nehézség és a kilátástalan helyzet miatt, amibe sok ember került, számos új tulajdonos idővel igyekezett megszabadulni a birtokától, és módosabb gazdának eladni.³⁹ Mivel a mezőgazdaság termelése nem érte el a korábbi időszakokét – egyéb okok mellett –, ez is hozzájárult ahhoz, hogy az északi területeken a feldolgozóipar kapacitása több helyen kihasználatlan maradt, egyes területeken és ágazatokban több mint a felére esett vissza.

A gazdasági szempontokat mérlegelve hangsúlyozni kell: az agrárreform során létrejött birtokok eleve kicsik voltak ahhoz, hogy versenyképes, piacra termelő gazdaságokká váljanak.⁴⁰ Igaz, a reform bevezetésének hangsúlyozott célja az volt, hogy minden parasztcsalád földhöz jusson, és ott saját maga megélhetéséről gondoskodjon. Ezért is járt általában családtagonként egyhektárnyi területet az agrárreform során, egy hektár volt ugyanis az a terület, amely a korabeli vélekedés szerint biztosítja egy ember megélhetését, és ekkora területet tud egy ember megművelni. Amennyiben

nagyobb birtokok kialakítására törekedett volna a kormányzat, akkor több parasztcsalád maradt volna továbbra is föld nélkül vagy nagyon kis birtokkal. A kormányok nem tudtak – s bizonyára nem is akartak – a parasztságon belül egy réteget kiemelni és preferálni. A falun belüli nagyobb fokú vagyoni különbségek veszélyeztethették volna a társadalmi békét is.

A birtokstruktúrában az agrárreform következtében beállt változásokat szinte lehetetlen számszerűen illusztrálni. Egyes, főképpen a déli területek vonatkozásában hiányoznak a korábbi adatok, más vidékekről, amelyek korábban nem alkottak közigazgatási egységet, mint a Vajdaság, szintén nincsenek összefoglaló adatok, végül pedig a bánóságok szerint közzétett statisztikák sem vehetők teljes mértékben egybe a korábbiakkal. Mindezek ellenére megállapítható, hogy csak Szlovéniában, Horvátországban, Szlavóniában és a Vajdaságban következett be valamilyen változás a birtokszerkezetben, ott, ahol a nagybirtokok egy részét felszámolták. Az új kisgazdaságok keletkezésével megnőtt a kisbirtokok száma. Szlovéniában és Horvátországban 77%-kal, illetve 60%-kal nőtt az 1–5 hold nagyságú gazdaságok száma 1929-ig (Szlovéniában 18 387, Horvátországban 108 620, a Vajdaságban 61 620 új gazdaság jött létre). Jóval kevesebb 5–20 hold közötti, a középbirtokok kategóriájába sorolható gazdaság keletkezett: Szlovéniában 155 (0,5%), Horvátországban 8283 (4,3%), a Vajdaságban 16 541.⁴¹ Az új gazdaságok alakulása ellenére – mivel addig is ez a birtoknagyság dominált igen erősen a birtokszerkezetben belül – alig nőtt az öt hektár alatti birtokok aránya az összes gazdaságon belül: a századfordulóhoz viszonyítva Horvátországban 71%-ról 74%-ra, Szlovéniában valamivel nagyobb arányban, 51%-ról 57%-ra (hozzá kell tenni: a gazdaságok létrejöttének egyéb okai is voltak, mint például öröklések, a zadrugák felbomlása, tehát nem csak az agrárreform). A kis, 5 hektár alatti birtokok területének az aránya az összes megművelt földterületen belül néhány százalékkal emelkedett (a Dráva bánóságban 13,3%-ot, a Duna bánóságban 21,3%-ot, a Száva bánóságban 39,3%-ot tett ki 1931-ben). Jelentősen csökkent azonban a 100 hektár feletti nagybirtokok által elfoglalt területek aránya a Vajdaságban, illetve Horvát-Szlovénországon. Az 1931. évi statisztika azt mutatja, hogy a Duna bánóság agrárterületeinek 7,5%-át alkották a 100 hektár feletti birtokok, míg korábban a Vajdaságban a művelt földek akár 30–40% közötti részét is elérték. (A Duna bánóság és a Vajdaság területe nem egyezett, mivel a Dunától délre eső szerbiai kisbirtokos területek is a Duna bánósághoz tartoztak, de pontosabb összehasonlítható adatok híján ezekkel lehet valamennyire rámutatni a változásokra.) Horvátországban a századforduló körül 26%-nyi volt a 100 hektár feletti nagybirtokok területének aránya, 1931-ben a Száva bánóságban pedig kerekén 10%.⁴²

A földreform nyomán és annak ellenére, hogy sokan földhöz jutottak, nem szűnt meg a földnélküliek rétege. A Vajdaság parasztságának körülbelül 30%-a tartozott a földnélküliek csoportjába. Következett ez részben a földreform végrehajtásának sajátosságából, miszerint a földosztásnál szinte kizárólag az államnemzethez tartozók igényeit vették figyelembe, így a nemzeti kisebbséghez tartozó parasztok nem kaptak földet (1918 előtt például a Bácskában a földnélküliek 41%-át magyarok, 18%-át németek tették ki, s ez az akkor 34 ezer főt számláló csoport később sem jutott birtokhoz).⁴³ Az 1931. évi népszámlálás szerint Jugoszláviában az 1,96 millió parasztgazdaságból 193 ezernek nem volt földje. Ugyanez a népszámlálás azt is kimutatta, hogy főfoglalkozásban 452 ezer fő volt napszámos, a mezőgazdaságból élők közel 9%-a. Ők alkották a földnélküliek rétegét, de szinte kizárólag valamennyien az északi területeken laktak (a Duna bánóságban 190 ezer, a Száva bánóságban 92 ezer, a Dráva bánóság-

ban 82 ezer fő).⁴⁴ A földnélküliek és a nagyon kis birtokokkal rendelkezők helyzetét nem könnyítette meg, hogy a nagybirtokok számának csökkenésével sok helyütt megszűnt az idénymunka-vállalás lehetősége. A munkaerő iránti igény csökkenésével és a munkát vállalni akarók számának növekedésével a bérek akár a korábbiak harmadára estek vissza.⁴⁵

Az agrárreform és a kolonizáció végső soron – hasonlóan a többi kelet-európai országhoz – elkerülhetetlen volt, hatalmas volt a parasztság igénye a föld iránt, s ez politikai feszültséget is gerjesztett. A kormánynak gondoskodnia kellett arról is, hogy nem kis létszámú társadalmi csoportok megélhetéshez jussanak. Ezt szolgálta a parasztek bizonyos rétegeinek földhöz juttatása, akár kolonizáció útján. A 20. században pedig egy magára valamit is adó, demokratikusnak látszani kívánó államnak biztosítania kellett az emberek jogegyenlőségét, meg kellett szüntetnie a gazdasági-jogi függőségeket. Ezt szolgálta az agrárreform egyik első intézkedése, a kmet- és az ehhez hasonló viszonyok eltörlése (ennek helyességét senki sem kérdőjelezte meg az elemzők közül).

Az agrárreform és a kolonizáció végrehajtása kétségtelenül elhúzódott – számos végleges törvény csak 1931–1933-ban született meg –, előírásai sokszor bonyolultak voltak, és sok bizonytalansággal jártak (ezt annál többen bírálták jogosan). A rendelkezések és végrehajtásuk nem volt politikai befolyástól mentes (az 1921. évi alkotmány elfogadtatása érdekében a vezető pártok kiegyeztek a kárpótlás kérdésében a bosnyák földbirtokosokkal, a kárpótlás összege az északi területeken kisebb volt, mint a birtokok valódi értéke, de ezen területek földbirtokosai nem képviseltek a politikában számottevő erőt), s maga a kisbirtokosi rendszer, aminek bevezetését a reform célul tűzte ki, a szerbiai állapotok másolása volt. A kormányzat ily módon igyekezett a legnagyobb nemzet társadalmához hasonítani a többiét is. A földhöz juttatás után az állam gyakorlatilag magára hagyta a parasztokat (kivéve a telepeseket délen), akik megfelelő eszközök és hitellehetőség híján nehéz helyzetbe kerültek. De maga a jugoszláv állam is szegény volt, és a kormány valószínűleg azt gondolta, a földkérdés megoldása biztosítja a parasztság megélhetését és gyarapodását. Nem volt elképzelése és tapasztalata azzal kapcsolatban, miként kell egy társadalmi csoportot gazdaságilag megsegíteni. Mindent, a pozitív és negatív hatásokat egybevetve, úgy tűnik, hogy a korszakban az agrárreform és kolonizáció volt az egyik legnagyobb beavatkozás a társadalom életébe.

Jegyzetek

¹ Az agrárkérdésekkel már a zágrábi Nemzeti Tanács is foglalkozott. 1918. november 26-án a központi bizottság határozatot hozott az agrárreform legfontosabb elveiről. Ezek: a még fennálló feudális viszonyok, a jobbágyi kötöttségek és a privilégiumok eltörlése, a nagybirtokok megszüntetése, felosztása (kártalanítás mellett) és kolonizáció, emellett a paraszti öröklési jog megváltoztatása. (Šišić, *Ferdo*: Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919. Zagreb, 1920. 256–257.) December 8-án pedig a dalmáciai tartományi kormány határozott úgy, hogy a végleges jogi rendezésig megtiltja a feudális nagybirtokosoknak, hogy a parasztoktól szolgáltatásokat követeljenek. *Erić, Milivoje*: Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. Sarajevo, 1958. 153.

² Šišić: i. m. 299.

³ Művelt területnek számítottak a szántóföldek, rétek, szőlők, kertek és azok a legelők, amelyeket más mezőgazdasági kultúrák természetére is fel lehetett használni.

⁴ *Bogojević, Đoko*: Agrarna reforma. In: Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1928. I–II. Beograd, 1928–29. I. 307–308.

⁵ Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835–1941). Összeáll.: Mrđenović, Dušan. Beograd, 1988. 214–215.

⁶ *Lekić, Bogdan*: Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918–1941. Beograd, 2002. 101–103., 342–347., *Mutapčić, Edin*: Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini i njeno zakonodavstvo (1918–1941). Gradačac, 2007. 96–97.

⁷ *Lekić*: i. m. 103., *Bogojević*: i. m. 311–312.

⁸ *Lazić, Milan*: Poljoprivredna proizvodnja u Kraljevini Jugoslaviji (1919–1940. godine). Beograd, 1999. 47–48.

⁹ *Bogojević*: i. m. 307., *Erić*: i. m. 235–238.

¹⁰ *Bogojević*: i. m. 308–309., *Lekić*: i. m. 168–188.

¹¹ *Lekić*: i. m. 106.

¹² *Lekić*: i. m. 108.

¹³ A törvény hat kategóriát állapított meg, ezúttal katasztrális holdakban (1 katasztrális hold = 0,575 hektár). A hat kategória a következő volt: 1) 87 katasztrális hold megművelt terület vagy 174 katasztrális hold egyéb föld a Tenger mellék bánság nagy részén, illetve a Zeta bánságban (vagyis Dalmáciában és Hercegovinában). 2) 130 katasztrális hold megművelt vagy 347 katasztrális hold a Dráva bánságban és a Száva bánság egyes, főleg déli részein. 3) 174, illetve 521 katasztrális hold a Száva bánság Zágráb körüli részein, valamint a Zeta bánság egyes járásában. 4) 261, illetve 696 katasztrális hold a Száva, Vrbas, Drina bánságok jó részén. 5) 347, illetve 782 a Száva bánság keleti részein (Brod, Nova Gradiška, Pozsega), a Vrbas és Drina bánság részein. 6) 521, illetve 869 a Száva bánság hét járásában (például Eszék), a Drina bánság öt járásában, a Duna bánságban. *Lekić*: i. m. 112–113.

¹⁴ *Lekić*: i. m. 117–118.

¹⁵ *Frangješ, Oto*: Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft. Berlin, 1937. 184.

¹⁶ *Lekić*: i. m. 118.

¹⁷ *Mutapčić*: i. m. 152–164., *Sarić, Sajma*: Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini (1918–1941). In: Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, VI. 1979. 86–88.

¹⁸ *Gaćeša, Nikola*: Kolonizacija Srba i Crnogoraca u Kraljevini Jugoslaviji i FNRJ (1918–1848). In: Seobe Srpskog naroda od XIV do XX veka. Zbornik radova posvećen tristagodišnjici velike seobe Srba. Szerk.: Ranković, Dragutin. Beograd, 1990. 112.

¹⁹ *Lekić*: i. m. 152–153. Az 1920. február 12-i rendelet szövege uo. 238–240.

²⁰ Az egyes csoportok: 1) Háborús önkéntesek. 2) Az „általános feltételek melletti telepesek”, akik szintén mint önkéntesek jutottak földhöz, de nem élvezték az önkénteseknek járó juttatásokat. egyéb kedvezményeket, így például adót kellett fizetniük, valamint a letelepedést is maguk intézték. 3) Az „autokolonisták”, akik engedély nélkül, jogtalanul telepedtek le a szabad területeken, vagy nagybirtokon. A későbbi rendelkezések ugyanazokat a jogokat biztosították nekik, mint amilyeneket az agrárreform helyi kedvezményezettjei kaptak. 4) Optánsok és menekültek. Az optánsok a környező országokból települtek a szerb-horvát-szlovén államba, a család nagyságától függően 3–8 hektár földhöz juthattak. *Šimončić-Bobetko, Zdenka*: Kolonizacija u Hrvatskoj 1919–1941. godine. In: Povijesni prilozi, IX. 1990. 94–102.

²¹ *Obrađović, Milovan*: Agrarni odnosi na Kosovu 1918–1941. godine. In: Jugoslovenski istorijski časopis, 1978/1–4. 447–449. Az 1920. évi rendeletet közli *Lekić*: i. m. 288–292. Az 1931. évi törvény szövege és kiegészítései uo. 313–338.

²² *Erić*: i. m. 389., *Lekić*: i. m. 198.

²³ *Gaćeša, Nikola*: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941. Novi Sad, 1968. 156–164.

²⁴ *Šimončić-Bobetko*: i. m. 90–91. A rendeletek szövege: *Lekić*: i. m. 412–414.

²⁵ *Sarić*: i. m. 90–91., *Erić*: i. m. 393., *Lekić*: i. m. 410–412.

²⁶ Erősen kerekített számok. *Lekić* 527 932 főről ír, aki jogosult volt földre, és 512 073-ról, aki valóban földhöz jutott. *Lekić*: i. m. 210. A szakirodalomban Ristić nyomán több helyen olvasható a talán kicsit túlzó adat, hogy 2,5 millió hektárnyi terület tulajdonosa változott meg, 650 ezer körüli család jutott birtokhoz, ezen belül Bosznia-Hercegovinában 250 ezren (a többi adat nagyjából egyező az itt említettekkel). Eszerint az északi területeken 555 137 hektárt sajátítottak ki, és 242 259 család jutott új tulajdonhoz. Dalmáciában 50 ezer hektárhoz 96 953 család, Bosznia-Hercegovinában 1 286 227 hektárnyi birtok került 249 580 család birtokába, Dél-Szerbiában pedig 593 117 hektár lett 48 537 családé. (Osteuropa-Handbuch. Jugoslawien. Szerk.: Markert, Werner. Köln–Graz, 1954. 216., Enciklopedija Jugoslavije VI. Zagreb, 1990. 383. Ezeket az adatokat veszi alapul The Economic history of Eastern Europe 1919–1975. I. Economic structure and performance between two wars. Szerk.: Kaser, M. C.–Radice, E. A. Oxford, 1985. 153–155.) Szulc szerint pedig összesen 669 103-an jutottak (302 ezer korábbi függő helyzetben lévő, 311 ezer föld nélküli vagy kevés földdel rendelkező paraszt, 56 ezer telepes) 2 120 490 hektár földhöz. Szerinte Bosznia-Hercegovinában a 168 ezer bérlő és függő helyzetben lévő mellett 75 ezer föld nélküli paraszt is birtokhoz

jutott. *Szuld, Witold*: Przemiany gospodarcze i społeczne w Jugosławii w okresie międzywojennym (1918–1941). Poznań, 1980. 98., Mutapčić 614 603 családost említ 1 924 307 hektár területtel. *Mutapčić*: i. m. 61.

²⁷ A korabeli iratok bántások szerint adják meg a kisajátítás eredményét. Eszerint a Dráva bántásban 207 nagybirtok volt, 212,3 ezer hektárral, ebből 15,9 ezer hektár sajátítottak ki (7,5%). Száva bántás: 169 nagybirtok 401 ezer hektárral, ebből 91,7 ezer hektárt sajátítottak ki (22,8%). Duna bántás (főképp a Szávától, Dunától északra): 419 nagybirtok 542,6 ezer hektárral, ebből 189,3 ezer hektárt sajátítottak ki (34,9%). Drina bántás (Szlavónia egy része és a Szerémség): 14 nagybirtok 86,7 ezer hektárral, 18,4 ezer hektárt sajátítottak ki (21,2%). *Dimitrijević, Sergije*: Privredni razvitak Jugoslavije od 1918. do 1941. godine. Beograd, 1962. 55. Frangeš adatai szerint ugyanaddig az időpontig a 2,2 millió kataszteri holdból 740 ezret sajátítottak ki, 224 ezer a fakultatív eladás során került új tulajdonosához. 1,25 millió kataszteri hold (56,8%) maradt eredeti tulajdonosánál. *Frangeš*: i. m. 188. A jugoszláv nagylexikon szerint az északi területeken az 1165 ezer hektárnyi nagybirtokból 310 ezer hektárt sajátítottak ki (26,6%), és osztottak szét. Enciklopedija Jugoslavije VI. Zagreb, 1990. 383.

²⁸ *Gaćeša*: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj. i. m. 280.

²⁹ *Frangeš*: i. m. 188.

³⁰ *Sajti Enikő, A.*: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004. 138.

³¹ *Gaćeša, Nikola*: Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919–41. Novi Sad, 1972. 30.

³² Erre több példát hoz *Gaćeša*: Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu. i. m. 80–282.

³³ *Gaćeša*: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj. i. m. 41.

³⁴ *Sajti*: i. m. 139.

³⁵ *Gaćeša*: Kolonizacija Srba i Crnogoraca. i. m. 117.

³⁶ A kolonizáció költségei és az életkörülmények megteremtése átlagosan 2670 dinár tett ki. A skopjei főigazgatóság területén 4643 dinárt, a zágrábin 2444-et, az újvidékin 1554-et, a nagybecskerekien 1440-et, az eszékin 1393-at. Emellett a telepesek által szinte kötelezően létrehozott agrárszövetkezetek is jóval nagyobb összeghez jutottak Dél-Szerbiában. Ezt a segítséget is hozzászámítva 1933-ig átlagosan 4847 dinárt fizetett ki itt az állam telepesenként. *Frangeš*: i. m. 219–220.

³⁷ Frangeš számításai alapján az 1920–1926. évek termése csak a háromnegyedét érte el az 1913. évinek (búza: 1913: 21 millió métermázsa, 1920–1926: 15,8 millió métermázsa 75,2%, kukorica: 1913: 36,6 millió métermázsa, 1920–1926: 28,4 millió métermázsa, 77,6%). (*Frangeš*: i. m. 196.) A nyugati, illetve közép-európai hozamokat csak két területen érte el a jugoszláv mezőgazdaság: a Vajdaságban és Szlavóniában, ahol a nagy- és középgazdaságok aránya meghaladta az országos átlagot (1923-ban a gabona országos hozama 10,7 mázsa volt egy hektáron, a Vajdaságban 12,4 mázsa). *Vučo, Nikola*: Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934. Beograd, 1968. 19–20.

³⁸ Az állattállomány csökkenését befolyásolták a háborús veszteségek, de az állomány csökkenése több állatfaj esetében 1921 után is kimutatható. 1921–1927 között a szarvasmarha-állomány 26,5%-kal (4,9 millióról 3,6 millióra), a sertésállomány 17,6%-kal (3,4 millióról 2,8 millióra) csökkent. Nőtt viszont a ló- és a juhállomány (5,6%-kal 1,06 millióról 1,12 millióra, illetve 9,4%-kal, 7 millióról 7,7 millióra). Jelentős a csökkenés viszont 1914-hez képest, amikor a délszláv területeken 1,56 millió ló, 6,28 millió szarvasmarha, 5,23 millió sertés, 11,57 millió juh, 2,44 millió kecske volt. *Frangeš*: i. m. 198., illetve Naša narodna privreda i nacionalni prihod. Összeáll.: Đuričić, V. M., Tošić, M. B., Vegner, A., Rudčenko, P., Đorđević, M. R. Sarajevo, 1929. 63.

³⁹ *Vučo, Nikola*: Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941. Beograd, 1958. 37–38.

⁴⁰ Frangeš, aki közismerten a nagybirtokrendszeren alapuló gazdaság (és a gazdaságosság, a nagyobb termelékenység) híve volt, egy helyütt karitatív intézkedéssorozatokkal jellemezte az agrárreformot. Munkájában a fejlettebb mezőgazdasággal rendelkező országokkal veti egybe a jugoszláv birtokszerkezetet. A megművelt terület 15%-a esik az öt hektár alatti birtokokra Németországban, 8,6%-a Dániában, 14%-a Hollandiában és 23%-a Csehszlovákiában. (Ezzel szemben Jugoszláviában 28%.) Lényegesebb azonban, hogy az eredményes gazdálkodást folytatni tudó 10 hektárnál nagyobb (és általában 50 hektárnál kisebb) középbirtokokra jutó terület nagysága és aránya máshol nagyobb, mint Jugoszláviában, illetve a szerző számára fontos Horvátországban (Németország 40%, Dánia 66%, Hollandia 57%, Csehszlovákia 10–30 hektár között 35%, Horvátország 22%, egész Jugoszlávia 34%). *Frangeš*: i. m. 192.

⁴¹ *Frangeš*: i. m. 193–194.

⁴² Statistički godišnjak VII. (1936) 86–87., *Eric*: i. m. 40., 51.

⁴³ *Gaćeša*: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj. i. m. 253.

⁴⁴ Definitivni rezultati popisa stanovništva 1931. IV. köt. Beograd, 1938. 36–41.

⁴⁵ *Frangeš*: i. m. 173–174.